

Ж. Смағұлов

XIX ҒАСЫР ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНА XX ҒАСЫРДЫҢ 50-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КӨЗҚАРАСТАР

XX ғасырдың 40-50 жылдарында қазақ әдебиеттану ғылымы қанатын кеңге жайып, терең де кемел зертеулерге қол жеткізді. Осы тұста қазақ әдебиет зерттеу ғылымы белгілі бір арнаға түсіп, зертеудің ғылыми теориялық бағыт – бағдарын айқындай алды. Әдеби зерттеуде айрықша көңіл бөлінген нәрсенің бірі қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу мәселесі болды. Бұл қалыптасу жолын енді ғана бастаған қазақ әдебиеттану ғылымы үшін заңды құбылыс еді. Себебі, бірде-бір ғылым өзі тексеріп отырған саланың негізгі даму кезеңдерін анықтап алмай тұрып, ішкі ерекшеліктерін зерттеуді қолға ала алмайтыны белгілі. Осыған сай қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеуде 40-жылдардың бас кезінен бастап-ақ екі түрлі көзқарастағы жүйеге бөлу жобасы қалыптаса бастады. Оның алғашқысын Қ. Жұмалиев XVIII ғасырдың екінші жартысындағы, XIX ғасырдың бірінші және екінші жартысындағы әдебиет, XX ғасыр басындағы әдебиет деген үлгіде 1940 жылы ұсынған болатын (1).

Ал бұған қарсы екінші көзқарастағы үлгі Б. Кенжебаевтың қазақ әдебиеті тарихын «Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет (XV- XVIIIғғ.), XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы әдебиет, XIX ғ. Басындағы әдебиет, XIX ғ, екінші жартысындағы әдебиет, XX ғ. Басындағы әдебиет, Қазақ совет әдебиеті» деп бөлген, С. Мұқановтың Алтын Орда тұсындағы әдебиет, Ақтабан-шұбырынды тұсындағы әдебиет деп дәуірлеген жүйелері болды (2). Алайда Б. Кенжебаев пен С. Мұқанов ұсынған бұл жүйелердегі жоба басқа әдебиетші ғалымдар тарапынан қолдау таппады. Б. Кенжебаев: «Кейбір жолдастар Асан қайғы мен Сыпыра жырау тарихта болмаған, халық ойдан шығарған, әдебиетіміздің тарихын олардан бастамай, тарихта болғаны ақиқат Бұқар жыраудан – XVIII ғасырдан бастауымыз керек»-дейді. Бұл дұрыс емес, ауырдың үстімен, жеңілдің астыменен жүргендік болады», -деп, өзі қазақ хандығы тұсындағы әдебиет деп атаған дәуірдің тарихи маңызы мен зерттелетін ақын-жырауларды атап көрсеткенімен, құлшыныс білдіргендер болмады. Сол себептен де болар, әдебиет хрестоматияларын құрастыру мен оқу құралдарын жазу барысында Қ. Жұмалиев ұсынған дәуірге бөлу нұсқасы басшылыққа алынып кетті. Әсіресе 8 сыныпқа арналған оқу құрал-

дарын жасаушы осы Қ. Жұмалиев болғандықтан да қиындықсыз жүзеге асты. Оны 1942 жылы «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» атты еңбегінде С. Мұқанов та қолдап, өзінің алғашқы дәуірге бөлген нұсқасынан бас тартты.

Ғылыми ізденістің негізгі бағыттары да осы ғасырлардағы әдебиет өкілдері төңірегінде жүруі Қ. Жұмалиевке 1948 жылғы «Қазақ әдебиеті» оқулығында қазақ әдебиеті тарихының Бұқар жыраудан ғана басталатынын тұжырымдай айтуына мүмкіндік туғызды. Әдебиет туғанмен де, дәуірге бөлу проблемасының осылайша қарама-қайшы көзқарастар деңгейінде шешілуінің кері әсері болмай қалмады. Қ. Жұмалиевтің дәуірлеген жүйесі кейін концепцияға айналып кетіп, көп жылдар бойы ұлттық әдебиетіміздің арғы бастауларын зерттеуге тұсау салғаны белгілі.

40-жылдарда ең құрығанда бастама дәрежесінде болса да ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің нысанына айналу мүмкіндігіне ие бола алмаған XV- XVIII ғасыр әдебиетін зерттеу, «түрпайы социологизм» дауылы қайта көтерілген 50-жылдары тіптен де мүмкін болмай қалды. Солай бола тұрған күннің өзінде 1940-50 жылдар арасында әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесін нақты сөз ете бастаған ғылыми-зерттеушілік ой-пікір оқу құралдарында әр ғасыр әдебиетіне сай хронологиялық жүйеде топтастырылған ақын-жазушылар мұрасын жан-жақты тексеру міндетін алға тартты. Әдебиет тарихын зерттеу мен дәуірлеу мәселесінде оқулықтар жолбасшылық роль атқарды дей тұрғанымызбен, әр дәуір әдебиетіне сай қарастырылған ақын-жазушылар шығармашылығын монографиялық сипатта зерттеуге сай бағыт-бағдар ғылыми мақалалар мен зерттеулерде жүзеге асты. Мысалы, төңкеріске дейінгі әдебиеттен Махамбет, Шоқан, Ыбырай, Абай, Сұлтанмахмұт шығармашылықтарын жан-жақты тексеруге деген ұмтылыс анық көрініс тапты. Олардың шығармаларын жинау, жариялау, кітап етіп бастырып шығару жұмыстарыда қызу қолға алынды.

Сыншылдық және ғылыми ой-пікірдің өріс алар өзегі болып келген Абай мұрасына жаңаша көзқараста қарау зерттеу жұмыстарын күрделендіре, тереңдете түсті. Ол ұлы Абайдың туғанына 95 жыл толуына байланысты 1940

жылы шығармаларының екі томдық толық жинағының шығуы мен баспасөз бетінде танымдық мәні зор көптеген ғылыми мақалалардың жариялануынан басталды да, іле-шала 100 жылдық мерейтойына дайындық жұмыстары қызу қолға алынды. Тіл-әдебиет институты Абай өмірі мен шығармашылығын зерттеу жөнінде 1943 жылы М.Әуезовтің бастауымен, 1944 жылы Е. Ысмайловтың жетекшілігімен екі бірдей ғылыми экспедиция ұйымдастырылды. Жинақталған жаңа деректер мен материалдар ақынның ғылыми өмірбаянының толықтырылған үшінші нұсқасының жазылуына негіз болса, жаңадан табылған шығармалары 1945 жылғы академиялық жинақтың толық мәнде жарық көруіне көп көмегін тигізді.

Ұлы ақын мерейтойының бүкіл республикалық деңгейде атап өтілуі мен «Қызыл Армия үгітшісінің блокнотынан» бастап, КСРО Ғылым Академиясының Қазақ филиалының «Хабарларына» дейінгі баспасөз бетінде жүзге тарта мақалалардың орыс, қазақ тілдерінде жариялануы абайтану ілімінің қарқынды қадам жасап жатқанына бір дәлел болды. Бұл жерде М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының алғашқы кітаптары жарық көріп, қалың жұртшылық пен әдебиетші-сыншылар қауымынан жоғарғы бағаға ие болған табысының игі әсері де болғанын атап өту керек. Әрине, жарияланған мақалалардың барлығын абайтануға үлкен үлес болып қосылған еңбектер деп бағалауға болмас. Естеліктік, тарихи-дерекнамалық, шола баяндау мен танымдық – бағалаушылық мақсатта ой айтқандарда аз бола қойған жоқ. Ал ғылыми сипаттағы мақалалар тек абайтану ілімінің тың проблемаларын көтере бастағанын ғана емес, ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің жеке дарындарды монографиялық түрғыда тексеру жолындағы игі қадамдар жасап жатқанын да анық танытты. Мысалы, Қ. Жұмалиевтің «Қазақ өлең құрылысы, тілі жөніндегі Абайдың жаңалықтары» (Майдан, 1944, №2), М.Әуезовтің «Абай еңбектерінің биік нысанасы» («СҚ» 1945.18.08.), Б. Кенжебаевтың «Абайдың қарасөздері» («СҚ» 1945.15.08.), С. Мұқановтың «Абай – қазақ халқының ұлы кемеңгері» (1945 жылғы толық жинақта), Ғ. Мүсіреповтың «Абай және орыс классиктері» («СҚ», 1945.21.08.), Е. Ысмайыловтың «Абайдың көркем сөз шеберлігі» («СҚ» 1945.22.08.) тағы басқа мақалалар ұлы ақын мұрасын ғылыми тексеру жолындағы ізденістердің тың арналарға бағыт алып өрістей бастағанын байкатады.

Бұл тұстағы Абайдың өз мұрасын зерттеуге байланысты нақты көтеріле бастаған тақы-

рыптарды былай қойғанда, «Абай шәкірттері», «Абайдың ақындығының айналасы және әдеби мектебі» секілді бағыттардағы мәселелердің зерттеу нысанасына түсуі, ұлттық әдебиет тарихында жаңа есімдердің жарыққа шыға бастауына үлкен дау-дамайға айналып, соңғы кезге дейін дұрыс шешімін таппай келгені, тек маркстік-лениндік әдіснама қағидаларынан құтылғаннан кейін ғана мойындағанымыз – сол кездегі ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің қиыншылықтарға қарамастан соны барлауларға бара алғанының айғағы. Оны монографиялық сипаттағы зерттеудің алғашқы баспалдақтары ретінде танылған М.Әуезов пен Б. Кенжебаевтың «Абай – қазақтың ұлы ақыны» (1945, қазақша, орысша), Н. Сәбитовтың «Абай» (1946, библиогр. көрсеткіш, екі тілде), М.С. Сильченконың «Абай: Очерк жизни и творчества» (1945), «Абай – классик казахской литературы» (1949), Ә. Жиреншенің «Абай и его русские друзья» (1949) секілді еңбектерінің, Қ. Жұмалиевтің «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» (1948) атты монографиясына ұласуы мен докторлық диссертация қорғауы (1946) тағы да дәлелдей түседі. Абай мұрасы 1946 жылы ашылған Ұлттық Ғылым Академиясының Тіл-әдебиет институтындағы зерттеу жұмыстарының басты нысаналарының біріне айналып, бұл саладағы жұмыстар қарқынды дами бастады.

40 жылдардағы абайтану іліміндегі осы секілді тың ізденістер халқымыздың басқа екі ұлы ағартушысы Шоқан мен Ыбырайдың өмірі мен шығармашылығын, өнерпаздық тұлғаларын ғылыми зерттеуге кең жол ашты. Ы. Алтынсарин мектеп оқу құралдарына енгізілгендіктен шығармалары біршама таныстырылып, жазушының ұстаздық тұлғасына бағалаушылық мәндегі пікірлер айтылып та жатқан еді. Ал Ш. Уәлиханов қалдырған мол мұраның ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің нысанасына түсуі мен қазақ әдебиеті тарихына байланысты сөз бола бастауы – осы 40-жылдардағы ғылыми мақалалардың еншісінде. Өйткені оқу құралдарында кенестік идеологияның ұлттар достығы саясатына қайшы келетін және кейінде қате табылған тарихи жырлар мен отаршылдыққа ашық қарсы шыққан Мұрат, Дулат, Шортанбай және басқа да “кертартпа, ескішіл” саналған ақындар шығармашылығы қарастырыла бастағандықтан, Шоқан мен Ыбырай туралы бұрындары қалыптасқан “түрпайы социологизмге” сай көзқарас өз позициясын жоғалтты. Оған басты себептердің бірі соғыс жылдарында халықтар достығының айрықша дәріптеле бастауына орай осы үш ағартушы-ойшылымыздың орыс достарының

көп болуы еді. Бұл ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті классиктерінің мұрасын зерттеуге тайсалмай баруына мүмкіндік берді.

Осы кезеңдегі шоқантану саласындағы ізденістердің ізашары саналған Қ. Бекхожиннің “Ш. Уәлиханов – қазақтың тұңғыш білімпазы” (“Әдебиет және искусство”, 1941, №4) сияқты мақалаларынан бастап зерттеушілік мәні айқын танылатын біршама ғылыми мақалалар жарық көрді. XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің өкілі ретінде хрестоматиялар мен оқулықтарда енгізілмей жүрген Ш. Уәлихановтың ғалымдық, ағартушылық тұлғасының таныла бастауына бұл салалардың жетекшілік ролі зор болды. Олардың ішінен Х. Айдарованың “Қазақ халқының талантты ұлы” (“СҚ”, 1945, 15 шілде), т.б. Кенжебаевтың “Ш. Уәлиханов”, Е. Ысмайловтың “Ш. Уәлиханов” (Әдебиет және искусство”, 1945, №4, 1948, №10) сияқты зерттеу мақалалары шоқантану саласында тың проблемаларды көтере алуымен құнды. Бұған қоса ұлы ғалымның ғылыми еңбектері мен хаттары 1947 жылы орыс тілінде басылып шығуы өріс алып бара жатқан ғылыми ой-пікірге өзек болды. Бұл жерде Шоқан мұрасын зерттеу нысанасына алып жатқан басқа да ғылым салаларынан ұлттық әдебиеттану ғылымы қалыса қоймағанын ескерте кету артық болмас. Оның ағартушылық, ғалымдық тұлғасымен қоса флюльклорист, әдебиетші ретіндегі қырлары туралы тұжырым қалыптаса бастады. Бұл келді де қазақ әдебиетіндегі орнының бағалануына сай оқулықтарға енгізілуіне жол ашты.

Ы. Алтынсарин шығармашылығына оқулықтар деңгейіндегі бағалаушылық көзқарастан көрі тереңдеп, ғылыми және әдеби-теориялық талдауларға баруға жол ашылды. Алғашқыда “Социалистік Қазақстан” газетінде Б. Сүлейменовтың “Ы. Алтынсарин” (1945, 15 қыркүйек), Ә. Сыздықовтың “Ы. Алтынсарин – педагог” (1945, 10 көкек) деген мақалалары жарияланып, ол кейін ұлы педагогтың қайтыс болуына 60 жыл толуына орай бірнеше мақалалар мен зерттеулердің жазылуына жалғасты. 1943 жылы таңдамалы шығармалары, 1948 жылы “Кел, балалар, оқылық” атты жинағы шығып, олар ғылыми ойдың жаңа арнада дамуына үлес қосса, 1949 жылы шыққан А.Ф. Эфировтың “Ибраһим Алтынсарин”, А.С. Ситдиқовтың “Педагогические идеи и просветительская деятельность И. Алтынсарина” (қазақшасы 1950ж.) атты еңбектерін сол жолдағы алғаш қол жеткізілген нәтижелер ғана емес, қалыптасу дәуірінде күрделі мәселелерді сөз ете бастаған ұлттық

әдебиеттану ғылымының табысы десе де болады.

Біздіңше, Шоқан мен Ыбырай туралы осы кезеңдегі, яғни 40-жылдардағы жазылған ғылыми мақалалар мен зерттеулердің басты назар аударған нысаналары мен мәселелеріне орай тарамдата баяндап жату міндет емес. Сондықтан да ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің күрделі де көкейкесті тақырыптарға қаймықпай барып, алғашқы ой-тұжырымдар жасай алғандығын байқату үшін жинақтай айтсақ та жеткілікті. Яғни, қалыптасу кезеңіне енді ғана қадам басқан ұлттық әдебиеттану ғылымы осы екі ағартушы-ойшыл мұрасын зерттеуде:

1. 20-30 жылдары тереңдеп баруға мүмкіндік болмаған Абайға дейінгі әдеби дамудың басты сыр-сипатын анықтады.

2. Ұлттық сана-сезімдегі ағартушылық идеяның туу, даму жолдарын жүйеледі.

3. Қазақ әдебиеті тарихындағы орындарын бағалап, қосқан үлесін саралады. XIX ғасырдағы әдебиеттің көрнекті өкілі деген тұжырым қалыптастырды.

4. Ғұмырнамалық деректерді жүйеледі, шығармаларын жинап-жариялау ісін жолға қойды.

5. Ағартушы, ғалым, педагог, жазушы, әдебиетші секілді табиғи таланттылыққа сай тұлғалары бағаланды.

6. Ұлттық таным-білікті Шоқан ғылыми арнада, Ыбырай педагогикалық арнада дамытудағы ұлылығын ашуға алғашқы қадамдар жасалды.

7. Ыбырай шығармаларына әдеби-теориялық талдау жасау жолындағы бастамалар көрініс тапты.

8. Шоқан мен Ыбырай шығармашылығын монографиялық тұрғыда зерттеуге бастама салынды. Оның негізгі бағыт-бағдары мен көкейкесті мәселелері айқындала бастады.

Әрине, бұл сол кезеңдегі ғылыми ізденістер үшін аз табыс емес еді. Егер бұған қазақтың осы ағартушы-ойшылдары секілді ғылыми зерттеудің нысанасына көбірек алынған Махамбет шығармашылығының тексерілуін қоссақ, онда XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті тарихын зерттеудің біршама жүйеленіп қалғанын байқар едік. Шынын айтсақ, ғылыми-зерттеушілік ой-пікір оқулық деңгейінде қарастырылып жүрген кейбір ақын-жазушыларды да назардан тыс қалдыра қойған жоқ. Мысалы, С. Дөнентаев, М.Ж. Көпеев, С. Көбеев, С. Торайғыров, М. Өтемісұлы, Ш. Бөкеев және т.б. Бірақ, осылардың ішінен ұлы ағартушыларымыз зерттелген деңгейде қарастырыла қоймаса да барынша мол сөз болғандары – Махамбет пен Сұлтанмахмұт қана,

өзгелері туралы ғұмырнамалық сипаты басым бірді-екілі мақала ғана болмаса, жүйелі зерттеу нысанасына түспегені байқалады. Басқаларды айтпағанда С. Мұқанов 1942 жылғы еңбегінде “халықшыл ақын” деп, Қ. Жұмалиев 1941 жылғы оқулығында “үлкен реалист ақын” деп бағалаған Шортанбайдың, болмаса Дулат, Бұқар секілді басқа да тұлғалардың мұрасына ғылыми зерттеу мақалалардың арналмауы түсініксіз. Соғыс және оның зардаптарын жоюдағы қиын кезең еді ғой дей тұрғанмен де, бұлар туралы ешқандай ізденіс болмады деу мүлде қисынсыз. Біздің ойымызша, 40-жылдар басындағы мектептер мен оқу орындарын оқу құралдарымен қамтамасыз ету міндеті шұғыл қойылғанда, “халық жаулары” атанғандардың орнын толтыру үшін еніп кеткен, кейінде “керітартпа ескішіл феодалшыл, ұлтшыл” атанған ақындардың таптық сипатын ашуға маркстік-лениндік әдіснаманың да, кеңестік идеологияның да соғыс басталуына байланысты мүмкіндігі болмай қалды. Әйтсе де олар өткізіп алған бұл “қатерлерінің” өріс алмауы үшін мерзімді баспасөз бен ғылыми басылымдарды қырағы қадағалаған сияқты. Оған дәлел – соғыстан соң іле-шала 1947 жылғы қаулының шығуы. Бұл ғылыми-зерттеушілік ой-

пікір барынша еркіндік алып кете алмағандығын көрсетеді. Соның салдарынан да ұлы ағартушылар және Махамбет, Сұлтанмахмұттан басқа ақын-жазушыларымыз оқу құралдарындағы таныстырулар мен талдаулардан әріге бара қоймаған деңгейде қалып қойды. Ол жеке дарындарды монографиялық тұрғыда тексеру жұмыстарының тұтастай өріс алуына, сол арқылы ұлттық әдебиет тарихының жүйелі түрде зерттелуіне кесірін тигізді.

Жинақтай айтар болсақ, ұлттық әдебиеттану ғылымының 40 жылдардағы қол жеткізе алған жетістіктері аз табыс емес еді.

1. Жұмалиев Қ. ХҮІІ-ХІХ ғғ. Қазақ әдебиеті туралы. // Әдебиет және искусство, 1940, № 9.

2. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиетін мәселелері туралы. // Социалстік Қазақстан, 1941, 10 маусым;

3 Мұқанов С. ХҮІІІ-ХІХғғ. Қазақ әдебиеті туралы. // Халық мұғалімі, 1941, №6.

В статье рассматриваются проблемы исследования истории казахской литературы XIX века в 50-е годы XX века.

The article considers the problems of investigating the history of Kazakh literature of XIX century in 50's of XX century.

Түсіпхан Нұрбек

ҚАЛТАРЫСТА ҚАЛҒАН ҒАББАСТАНУ

Қазақ әдебиеттану тарихында әлі күнге дейін таласқа түсіп, маңызын жоғалтпаған дүниелер өте көп. Әдебиет тарихының қызметі де сол – даулы мәселелердің басын ашу. Әсіресе, 1937 жылғы «Қызыл қырғынындағы» кейбір көлеңкелі тұстар, жаппай жұртшылықты тіксіндірген үрейлі оқиғалардың анық-қанығынан әлі күнге адасып келе жатқан жайымыз бар. Алдымен 1956 жылы Сәкен, Ілияс, Бейімбеттердің ақталуы қатқан сенді сәл де болса жібіткендей болып еді. Алайда, империя саясаты жүзін басқа реңге ауыстырғанымен арғы мақсат-мүддесін өзгерткен жоқ. Құшағындағы бодан елдерді қыспаққа алып, ұлттық ділінен барынша алшақтата түсті. Бара-бара сол халық төңкеріске дейінгі рухынан айырылып, азаттық туралы ойлауды да ұмытты. Араларында арғы дәуірге ой жүгірткен тарихшы. Әдебиетші ғалымдары шыға қалса қудалауға салып, ұзақ жылдар айдауға жіберді. Кейінгі саясат та Сталин режі-

секілді ашық түрде атып тастамаса да «жабулы қазан жабулы күйінде қалған» жұмбақтар өте көп. Бірақ, тілегі мен ниеті дұрыс халыққа құдайдың да қарасатыны анық екен. Аталары жүздеген жыл арман еткен тәуелсіздікке боталары күтпеген жерден тап болды. Тілекті берді құдай. Енді не істеу керек? Осы кезде қалай болғанда да қазақ елінің жеке шаңырақ көтеруін, іргесін берік, қамалын биік, рухын жоғары қылудың амалын іздеген азаматтар аз болмады. Қазақ рухы түгел құрып кетпепті. Жақсының жалғасы, алтынның сынықтары арамызда сақтаулы қадыпты. Оған күні бүгінге дейін алашты аландатқан мәселелерде ат салысып, қазақ мәдениетін, әдебиетін, тарихын қайта қалпына келтіруге бар қажыр-қайратын жұмсап жүрген қайраткер-ғалымдарды атай аламыз. Сол асыл азаматтардың адал еңбектері арқасында Алаш арыстары ақталды, біршама тиянақты түрде зерттелді. Кезінде аттары аталуының өзі қауіпті